

Amela Bajrić

*Pregledni naučni rad
Review scientific paper*

Postupci ekspresivnosti u pripovijetkama Skendera Kulenovića

Sažetak

Skender Kulenović, vrsni književnik kojeg odlikuje britkost i čistota jezika, jedan je od pisaca čije književno djelo predstavlja izuzetno plodno tlo za različita (socio) lingvistička, stilistička, leksičko-semantička i druga istraživanja. Kao i u pjesmama tako i u prozi, pažljivo je birao riječi, savršeno ih uklapajući u dati kontekst. U radu ćemo se baviti postupcima ekspresivnosti u pripovijetkama „Vitezovi“, „Puče ti žica“, „Titiz“ i „Salkan Sitnica“. Odabrane pripovijetke izuzetno su ostvarene na polju stilistike gdje do izražaja dolazi autorova stilistička kompetencija. Ekspresivnost kao jedna od najvažnijih stilističkih kategorija u potpunosti uključuje izražajnost čiji su osnovni nosioci stilske figure i tropi.

U radu je pored kontekstne ekspresivnosti koja obuhvata figurativnu upotrebu riječi – radi se o stilskim figurama i tropima, u prvom redu poređenjima kao izrazito frekventnoj figuri, potom kumulaciji, epitetima, gradaciji, anafori, parentezi i dr., analizirana i inherentna ekspresivnost. Pronalazimo veliki broj deminutiva, potom augmentative, hipokoristike, pejorative, vulgarizme, različite tipove frazema kao i superlative koje autor koristi za naglašavanje, te manje frekventne lekseme. U velikom broju zastupljena je i leksika orijentalnog porijekla koja daje poseban pečat vremena između dva svjetska rata i uz pomoć koje je Kulenović živopisno predstavio svoja prozna djela.

Ključne riječi: *kontekstna ekspresivnost, inherentna ekspresivnost, frazeme, onomastici, orijentalizmi*

Uvod

Proučavanje književnog djela Skendera Kulenovića, bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesnika, dramskog pisca, pripovjedača, romanopisca,

esejiste, putopisca i akademika, zavređuje pažnju još od pojave njegovih prvih soneta „Ocvale primule“ koje je napisao kao učenik Nadbiskupske velike gimnazije, danas Travničke gimnazije. Kulenovićevo književno djelo predstavlja izuzetno plodno tlo za različita (socio)lingvistička, stilistička, leksičko-semantička i druga istraživanja. I Danilo Kiš je svojevremeno o Skenderu Kulenoviću pisao „kao o rudaru jezika, koji je zalazio u najdublje slojeve našeg bogatog jezika i u poeziji i u prozi, tražeći uvijek najtvrdju riječ, uvijek iz najdubljih jezičkih slojeva, uvijek iz najtamnijih svojih leksičkih zona, jer je za njega najtačnija bila ona riječ koja je najduže mirovala u rudi predanja, ona koja je najmanje istrošena, ona koja je najljuće zveknula na njegovom jezičnom nakovnju“ (<https://www.biserje.ba/misao-mi-postaje-emocija-i-emocija-misao-na-danasnji-dan-rodjen-skender-kulenovic-pjesnicki-mag/>).

Shodno svojevrsnom bogatstvu i šarolikosti Kulenovićeva jezika naše istraživanje zasnovali smo na postupcima ekspresivnosti u pripovijetkama „Vitezovi“, „Puče ti žica“, „Titiz“ i „Salkan Sitnica“, kako bismo ispitali i analizirali ekspresivnu ostvarenost jezika u navedenim pripovijetkama.

Ekspresivnost je jedna od najvažnijih stilističkih kategorija. Vezuje se za pojmove emocionalnosti, izražajnosti, slikovitosti i estetike. Preciznija definicija pokazuje da ekspresija predstavlja izražajna sredstva jezika kojima se iskazuje umiljat odnos, šala, ironija, neodobravanje, ignorisanje, familijarnost i sl., što je uslovljeno ili izazvano određenom emocijom. Stoga je najprihvatljivije mišljenje Jefimova koji pod ekspresijom podrazumijeva izražajno-slikovita svojstva govora koja ga razlikuju od običnog, stilistički neutralnog, a pod ekspresivnošću jezičko-stilističku, semantičku i emocionalno ocjenjivačku kategoriju. Jednako tako, ekspresivnost „u potpunosti uključuje izražajnost čiji je osnovni nosilac stilska figura, predstavljajući pritom širi pojam jer nastaje i na druge načine. Isti je odnos prema slikovitosti jezičkog izraza koja dovodi do građenja upečatljivih predstava upotrebom tropa, riječi u prenesenom značenju“ (<https://fenomeni.me/postupci-ekspresivne-sintakse-u-kisovom-romanu-pescanik-tema-kis/>).

„Figura je opšti pojam za svaku neuobičajenu kombinaciju reči ili za frazu koja menja uobičajenu i logički-pojmovno prihvatljivu formu (normu) izražavanja“ (Popović 2010: 218). Figura još predstavlja upotrebu riječi, sintagmi ili rečenica i nije uslovljena preciznim i tačnim izražavanjem misli, već potrebom za isticanjem izražajnosti. Danas je funkcionalna klasifikacija figura sprovedena prema načelima shvatanja modernog jezika na: *figure dikcije*, *figure riječi* ili *trope*, *figure konstrukcije* i *figure misli*. U „Rečniku književnih termina“ (2010) navodi se da ova podjela nije potpuna te da postoje odstupanja kod razvrstavanja figura.

Figurativna upotreba riječi odnosi se na upotrebu stilskih figura i tropa za čije je prepoznavanje i analizu potreban kontekst u kojem se javljaju, a dodatno utječu na ekspresivnost teksta. Tačnije, riječ je o mnogo figurativnijem jeziku nego što je to uobičajeno u svakodnevnoj komunikaciji.

„Rosandić i Silić ekspresivnost kao stilsku značajku dijele na *inherentnu* i *kontekstnu*. Inherentna ekspresivnost proizlazi iz same jezične jedinice, pa u tu vrstu ekspresivnosti ubrajaju deminutive, augmentative, meliorative, pejorative, hipokoristike, vulgarizme, disfemizme, žargonizme, arhaizme, onomatopeizme, frazeme i sl., dok je kontekstna ekspresivnost uvjetovana kontekstom, a obuhvata figurativnu upotrebu riječi, odnosno metaforu, metonimiju, eufemizam, ironiju, sarkazam i druge figure kao i određene leksičko-semantičke odnose među riječima (antonimija, sinonimija, homonimija, paronimija)“ (Jukić 2021: 23-24).

Na osnovu četiri odabrane pripovijetke Skendera Kulenovića u radu je analizirana kontekstna ekspresivnost koja obuhvata upotrebu riječi, ali analizom nisu obuhvaćeni leksičko-semantički odnosi među leksemima (antonimija, sinonimija, paronimija, homonimija) koji su također dio navedenog leksika. Radi se o stilskim figurama i tropima, odnosno o kumulaciji, epitetima, gradaciji, anafori, parentezi, retoričkom pitanju, metafori, oksimoronu, poređenju. Obradena je i inherentna ekspresivnost koja obuhvata deminutive, augmentative, pejorative, hipokoristike, superlative, vulgarizme, onomatopeizme, frazeme.

Kontekstna ekspresivnost

Kumulacija

Kumulacija predstavlja gomilanje značenjski bliskih pojedinosti kojim se razvija temeljna misao ili emocija, detaljistički portretira osoba, pomno prikazuje prizor, predmet ili situacija. Gomilaju se jezički elementi koji pripadaju istoj kategoriji i imaju istu gramatičku funkciju (Bagić 2005). U našem korpusu je ova figura konstrukcije zastupljena u vidu gomilanja subjekata: „Mi (mogu mirno da kažem u ime svih) *opančari, cipelari, krojači, pekari, trgovci*, pa, bogami, i *činovnici*, pa i *učitelji* i *sudije* i *advokati* i *bankadžije* povazdan taljamo svak svoje.“ (SKS: 92).

Epitet

Za postizanje uvjerljivosti uglavnom se koristimo epitetima. Epitet je „pridjev koji se dodaje imenici s ciljem da se naglasi pojedino svojstvo ili vrijednost“ (Bagić 2005: 110). Jako je mnogo epiteta u našem korpusu,

a navest ćemo nekoliko: „Razlozale se u Alibegovoj bašti dinje i lubenice, zalegle već *krupne* ali još *nedozrele* u *nagnojenoj* crnici...” (SKV: 53), „Štedi do rugla i smijeha, kao da će sve sa sobom u grob ponijeti, i porede ga s onim titizom iz priče koji je ležao na dukatima a jeo torotan, posljednji sir, i prismakao ga kroz staklo *jučerašnjim bajatim* somunom.“ (SKT: 86), „Preko ceste, nasuprot njegovom dućanu, *stara* je kafanica...” (SKT: 86), „Dani već *kasne* jeseni tinjaju...” (SKT: 88), „...stresa orahe iz *napuklih* kora, kolje brave i suši, zazimiće opet zdrav, mirno i pretilo kao jazavac, i na proljeće opet izaći iz loge kao *gladan* i *mršav* medvjed.“ (SKT: 88).

Gradacija

Gradaciju svrstavamo u figure misli i ona predstavlja postepeno pojačavanje ili ublažavanje neke predodžbe, emocije, misli ili ideje nizanjem značenjski bliskih izraza. Gradacijski niz čine najmanje tri riječi, sintagme ili rečenice koje imaju zajedničku značenjsku jezgru i koje se međusobno dopunjuju, proširuju i bogate (Bagić 2005). Može se ostvarivati na dva načina – kao pojačavanje izraza (*gradatio ascendens*) i kao ublažavanje izraza (*gradatio descendens*). U našem korpusu je pronađeno nekoliko primjera uzlazne gradacije: „U mejtefu ti se i metla potrošila, munara nam struhla i samo što ne padne, ograda grobljanska na sto se mjesta nakrivila i polegla, svijet daje priloga za oporavak i hoće i neće, a znamo gdje je glavna para.“ (SKT: 90), „Sulejman-efendija, eto nikad da mi uvratiš, a u petak u džamiji vazda se nekud izgubiš, pa nikako da ti rekнем: sramota je ovo, Bog ovom mjestu čuvenu namješću i svako dobro dao, a munara nam pada, ograda mezariska pada, psi nam grobove zapišavaju.“ (SKT: 90), „Svanulo, a tebi se smrklo, mrsko ti i sunce koje je izašlo, nepodnošljivo ti i tvoje najdraže dijete a već ženu da i ne pominjemo...” (SKS: 93).

Parenteza

Parenteza se definira kao ubacivanje riječi, grupe riječi ili rečenice u cjelovitu rečenicu kao naknadno, šire objašnjenje ili komentar, npr. „Sjede njih dvojica na sećiji u mutvaku (*to je gdje se kuha i peče, a najviše se tu čeljad i zadržava, pa Alibeg tu i odspava*).“ (SKV: 52), „Ali se donese rakija i čimbur (*to su živa jaja na sjeckanom mesu, metne se malo i crnog luka*).“ (SKV: 53), „Sutradan Salihaga – niko očima da povjeruje! – dijeli naširoko sirotinji *sadaku, milostinju*.“ (SKT: 87). U ovom slučaju orijentalizam *sadaka* je objašnjen našom riječju *milostinja*. „Nema toga koji je otkrio i koji bi otkrio zašto ljudi, pa i sami škrtaci, ne podnose *titize, tvrdice*, svak ima pravo da bude i to.“ (SKT: 85). Kao i u prethodnom primjeru uz leksemu orijentalnog porijekla dat je i njezin sinonimni parnjak *tvrdica*.

Retoričko pitanje

Još jedna figura misli koju smo ekscerpitali iz istraživnog korpusa je retoričko pitanje. Podrazumijeva pitanje na koje se ne očekuje odgovor. Može značiti i pitanjem prikrivenu tvrdnju kojom se naglašavaju govornikovi stavovi i dojmovi, izriču šokantne i dirljive stvari, ističu jake emocije poput ljubavi, oduševljenja, čuđenja, mržnje, ogorčenosti, sažaljenja. Retoričko pitanje zamjenjuje objektivni način govora subjektivnim, učinak nadređuje sadržaju, konotaciju denotaciji (Bagić 2005: 271). Retoričko pitanje oblikuje specifičan kod. Njime se iskaz oživljava, a misao afektivno predočava. Pronašli smo sljedeći primjer koji u potpunosti odražava ovu stilsku figuru: „Zakopkalo me, duboko zakopkalo, šta je posrijedi. Prvo, je li to samo Sveznalijina priča? Ili se u Salkanu nešto prevrnulo, i šta, i kako? Ili da u piću nije nešto počinio, pa se sam sebi zgadio? Sam se pred sobom postodio i rekao: više nni kapi? Ili mu je možda doktor po cijenu života zabranio? (Bježi, molim te, Salkan u životu nikad nije vidio doktora!) Ili možda i dalje pije, samo krije? Ili je možda kratka pauza kod nas pjanaca?“ (SKS: 93-94).

Anafora

Figure dikcije su glasovne ili zvučne figure čije se djelovanje zasniva na učinku glasova i zvukova u govoru. Jedna od njih je anafora. „Anafora je figura dikcije koja predstavlja ponavljanje iste riječi ili skupine riječi na počecima uzastopnih stihova u pjesmi ili na počecima uzastopnih rečenica ili rečeničnih dijelova u prozi, govorništvu, konverzaciji, reklami.“ (Bagić 2005: 33) U analiziranom korpusu pronašli smo tek nekoliko primjera: „A šta ga čeka i u Suljinoj kafani – sve isto, *ista* lica, *iste* priče.“ (SKV: 51), „Nema nam Salkana Sitnice. I da me, neuzubilah, nije ostavila i pamet? *nema* ga jutros, *nema* ga juče, *nema* ga more biti i heftu dana!“ (SKS: 93), „*Te* travu ovu, *te* travu onu, *te* krsta na kazan vrele vode...“ (SKT: 87).

Metafora

U klasičnoj retorici, figura riječi ili trop, neobično upotrijebljen izraz »prenesena« značenja, zamjena je za uobičajen izraz s kojim se nalazi u odnosu značenjske sličnosti. „U temelju je toga shvaćanja uvjerenje da se različitim izrazima mogu izreći isti sadržaji, pa je metafora, čak i kada se tumači kao skraćena usporedba, tek nadomjestak koji kaže jedno, a predmnijeva drugo“ (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/metafora>).

„Još od antike metafora se promatra kao najsnažnija i najčešća figura, kao kraljica figura“ (Bagić 2005: 187). Metafora podrazumijeva zamjenjivanje jedne riječi drugom prema značenjskoj srodnosti ili analogiji; prijenos imena

s jedne stvari na drugu i značenja s jedne riječi na drugu. „Metaforičko se značenje, prema klasičnoj retorici, oblikuje u srazu pravog (*konvencionalnog, proprium*) i nepravog (*prenesenog, improprium*) značenja. Ono se uvijek događa u kontekstu i višestruko je ovisno o njemu. Povezujući različita područja, metafora reorganizira naše viđenje svijeta, pokreće imaginaciju, obogaćuje percepciju, a iskazu priskrbiljuje neposrednost i slikovitost.“ (Bagić 2005: 187) U korpusu smo pronašli sljedeće primjere: „...topla ženina stražnjica donosi duhan, trebinjac...“ (SKV: 52), „Šaban ćuti, šta i da govori, dobro osjeća mijenu stvari: iz govana lubenica.“ (SKV: 52).

Oksimoron

Oksimoron spada u figure konstrukcije i predstavlja sintaktičko povezivanje značenjski suprotnih pojmova. Ako bismo njegove sastavnice interpretirali doslovno bile bi besmislene. Umjesto disonantnosti nova se realnost pojavljuje tek kada se doslovnom smislu jedne pridruži figurativni smisao druge sastavnice, kada se kombiniraju denotacija i konotacija (Bagić 2005). U našem korpusu pronašli smo tek jedan primjer oksimorona: „Svanulo, a tebi se smrklo, mrsko ti i sunce koje je izašlo...“ (SKS: 93).

Poređenje

Od semantičkih figura u širem smislu ubrajaju se figure poređenja. Razlikujemo dva tipa – *simile* i *comparatio*. Ova figura uobičajena je i česta u svim tipovima diskursa i zapravo je univerzalni oblik govora i mišljenja (Lešić 2005). Prvi tip poređenja *simile* „smatra se srodnim sa metaforom, s tim što ovdje još nema zamjene koja je osnova tropičnosti; umjesto toga, postoji ukazivanje na *tertium comparationis* kao onu karakteristiku koja zbližava dva različita označena“ (Katnić-Bakaršić 2007: 327-328). Posredstvom ovog tipa poređenja ističu se svojstva predmeta ili pojava, tako da se riječi, kao nosioci tih svojstava, dovedu u odnos poredbe. Ovu figuru na formalnom planu karakterizira postojanje tipičnih vezničkih riječi: *kao*, *poput*, *nalik* (*na*). U istraživanom korpusu pronašli smo mnoštvo primjera poređenja *simile*, od kojih su najčešći sa veznikom *kao* i *kao da* i ova je figura u cjelokupnom analiziranom korpusu najbrojnija: „Ali niko ne bi pogodio šta mu je hljeb – vazda čist, čiste haljine na njemu *kao* u malo koga.“ (SKV: 52), „Kćerke, kako koja, služe kahvom i šerbetima, topla ženina stražnjica donosi duhan, trebinjac, austrijski, rezan na mravlju nogu, žut *kao* dukat.“ (SKV: 52), „Zna se šta to znači. To im dolazi *kao* kraće.“ (SKP: 69), „Prebirite vi koliko god hoćete, ali nikada više ovakvog mujezina *kao* Puče ti žica.“ (SKP: 69), „Štedi do rugla i smijeha, *kao da* će sve sa sobom u grob ponijeti...“ (SKT: 86), „A

živjeti mu drago *kao* tvrditi.“ (SKT: 86), „...jer granice tome nema *kao* ni njegovom tvrdičluku.“ (SKT: 86), „...žig je *kao* nož...“ (SKT: 87), „Ide, ukočen *kao* proštac.“ (SKT: 87), „Najedanput – sagnu se *kao* najzdraviji.“ (SKT: 87), „...i, dina mi moga, probudih se sutra i proprhah *ko* tić.“ (SKT: 87), „Bolest prođe, ali mu se tvrdičluk vrati *kao* zdravlje.“ (SKT: 88), „Dani već kasne jeseni tinjaju, on, *kao* stoput iz mrtvih ustao, prodaje robu za zimu, *kao* i obično za gotovu paru, slasno skida s grana *kao* čaše pune soka, zimske kruške jeribasme, stresa orahe iz napuklih kora, kolje brave i suši, zazimiće opet zdrav, mirno i pretilo *kao* jazavac, i na proljeće opet će izići iz loge *kao* gladan i mršav medvjed.“ (SKT: 88), „Bog nije lud *kao* mi i ne šali se...“ (SKT: 89), „A svijetu našem, kad je za rakiju, nema kraja, a kad je za vjeru, para mu jedna *kao da* je otkida od svoje džigerice.“ (SKT: 90), „Hajde, počni, bilo kako, samo počni da prenosiš na papir to nešto što se zavuklo u tebe *kao* uholeža...“ (SKS: 92), „...slušam je svojim rođenim, već dlakavim ušima i gledam, *kao da* sam ga juče vidio...“ (SKS: 92), „Tada se naša društvanca, kako već ko i kako gdje, skupljamo *kao* mušice oko lampe...“ (SKS: 93), „...ne nalazim način da odem, i poručujem deset čevapčića, *kao da* sam radi toga došao.“ (SKS: 95) i dr.

Inherentna ekspresivnost

Deminutivi

Umanjenice (deminutivi) su one imenice kojima se izriče da je nešto po čemu manje od onoga što znači osnovna riječ. Oblik deminutiva mogu imati imenice, glagoli, pridjevi i prilozi. Sufiksi kojima se u standardnom jeziku najčešće tvore deminutivi muškog roda su: *-ić*, *-čić*, *-(a)k*, *-eć(ak)*, *-iće(a)k*, za ženski rod: *-ica* i *-čica* te za srednji rod: *-ce*, *-ance*, *-ašce* i *-ence*.

Deminutivi tvoreni sufixima za muški rod: „Izvadi bočicu i *pahuljak* pamuka; oprezno što može opreznije, namaza mu vodicom tri nokta na ruci...“ (SKT: 88), „...prste čovjek da pojede jedući mu istom skinute, u ‘lepinju kao dušu’ položene *čevapčice*.“ (SKS: 94), „Tada se naša društvanca, kako već ko i kako gdje, skupljamo kao mušice oko lampe: (zavisno od vremena) bilo u zatvorenom, bilo napolju, u nečijoj cvjetnoj avliji, ili bašti sa žuberkanjem *potočica*.“ (SKS: 93), „*Bokalić* i dvije čaše moliću.“ (SKS: 95), „Ali sada joj *prozorak* ne svijetli.“ (SKS: 95).

Deminutivi tvoreni sufixima za ženski rod: „Čuveno je po svojim biljevima koji se stupaju tu na plahoj *rječici* (otkud mu i ime)...“ (SKT: 85), „Preko ceste, nasuprot njegovom dućanu, stara je *kafanica* i odmah do nje sjenica nad samom *rječicom*, na direcima...“ (SKT: 86), „Nosio je otada stalno *bočicu* kane, biljke od koje žene prave boju za kosu.“ (SKT: 88), Izvadi *bočicu* i *pahuljak* pamuka; oprezno što može opreznije, namaza mu *vodicom* tri nokta na ruci...“

(SKT: 88), „On sjedi u sredini, za ustaljenom žeravicom roštilja, u bijeloj *kapici* i svaki dan čist...” (SKS: 94), „Čevabdžinica njegova, glasovita nadaleko, to je nešto *daščarice* pribijene uza slijepi zid...” (SKS: 94).

Deminutivi tvoreni sufixima za srednji rod: „Tada se naša *društvanca*, kako već ko i kako gdje, skupljamo kao mušice oko lampe: (zavisno od vremena) bilo u zatvorenom, bilo napolju, u nečijoj cvjetnoj avliji, ili bašti sa žuberkanjem potočića.” (SKS: 93).

U deminutive ubrajamo i glagole tvorene sufixsalnom tvorbom bez razlike u vidu, a u istraživanom korpusu smo pronašli nekoliko primjera: „...(tako to Ante *zapjevucka* onim svojim gostima koje hoće osobito da posluži).” (SKS: 94), „Mi se u svojim duštancima samo *smijuckamo* i *pijuckamo*...” (SKS: 96).

Augmentativi

U lingvistici se izvedena imenica kojom se označava nešto uvećano naziva augmentativom. Može se javiti u *pozitivnom vidu* (dobričina) i *negativnom vidu* (nosina, nogetina, ptičurina), što ga u slučaju negativnog konteksta približava pejorativima. „Augmentativi su izvedene reči koje označavaju velika, istaknuta bića, predmete i pojmove, ili označava staru osobu ili predmet” (Ćorac 1982: 94). Popović u „Rečniku književnih termina” (2010: 62) navodi da je augmentativ „gramatički termin koji označava grupu imenica sa značenjem uvećanog pojma u odnosu na motivnu imenicu”. U korpusu smo pronašli jedan primjer augmentativa koji je tvoren sufixsom za ženski rod: „Sve malo-malo pa pogledamo u vedru ili smrknutu prosjelinu neba između dvije *planinčine* nad kasabom...” (SKS: 92).

Pejorativi

Pejorativi su oponirani hipokoristicima jer se njima izražava negativan stav prema nekome ili nečemu. Pejorativi se nameću kao neizostavan predmet sociolingvističke analize jer je pejorativna ocjena obično postignuta poređenjem predmeta ocjene sa određenim osobama, predmetima ili pojavama, a rjeđe tvorbenim formatima. Primjeri iz korpusa: „Eto, žao mi Sulejmana. Ostario, *’odrikao’* svoje.” (SKV: 52), „Starija će mu po svoj prilici ostati *usidjelica*...” (SKT: 86) - ženska osoba starije dobi koja nije udata.

Hipokoristici

Hipokoristici su lekseme od milja, što implicira pozitivan stav govornika. „Veći dio literature podrazumijeva pod hipokoristikom tvorenicu sa značenjskim sadržajem posebne obilježnosti. Značenje je pozitivnog predznaka, ali se ono hipokoristično razlikuje od deminutivnoga po tome što

se tvorenicom izražava dragost, nježnost ili odanost prema onome kojemu je ona oznakom identiteta“ (Bjelanović 2006: 2). Hipokoristici tvoreni sufixima za ženski rod: „Ima li na ovom svijetu ikakva *travka* osim kane?“ (SKT: 91).

Vulgarizmi

Vulgarizmi su riječi koje u umjetničkom tekstu, kao i druge, imaju svoju funkciju. Psovke i vulgarizmi pripadaju sferi emocionalnog i ekspresivnog govora te su negativno markirane (Katnić-Bakaršić 2007). To je leksika koja također ima evokativnu funkciju, a sastoji se od psovki lokalne, regionalne ili staleške prirode. Vulgarizmi se obično koriste za tipizaciju te govornu karakterizaciju likova (Čorac 1982). U istraživanom korpusu, posebno u pripovijetkama „Vitezovi“ i „Puče ti žica“, pronašli smo nekoliko primjera. Uzmemo li u obzir socijalnu sredinu i karakteristike likova u pomenutim pripovijetkama nametnula se i opravdana pojava vulgarizama. „*Govna* rastu dok ne narastu; narasla, nemaju više kud već u lijevak.“ (SKV: 51), „Sjedi, umješao se među ljude i oni ga primili kao svoga, i Šaban *govnadžija*.“ (SKV: 51), „Ono jest da je još dijete, ali svejedno, čovjek *sere*, znaš, čim iz majke izide.“ (SKV: 53), „*Majku ti onu kurvu!* – više odozgo sa munare.“ (SKP: 68), „...psi nam grobove *zapišavaju*.“ (SKT: 90).

Onomatopeizmi

Onomatopeizmima se postiže slikovitost i ekspresivnost djela. Oni stvaraju zvukovni okvir djela tako što prenose zvukove iz prirode, ali i nama bliske sredine. U analiziranim pripovijetkama pronađen je samo sljedeći primjer: „*Tpljuh!* – *pljunu*.“ (SKT: 91) Također, imamo i primjer glagola tvorenog od uzvika – *hohotati*: „*Neko zahohota*.“ (SKS: 93).

Frazeme

Jezik općenito karakterizira težnja ka jezičkoj kreativnosti i ekspresivnosti, zbog čega se u njegovim okvirima vrlo često upotrebljavaju frazeme, jezičke jedinice koje mogu posredovati u ostvarenju toga cilja. Frazeme predstavljaju izuzetno zanimljivo polje istraživanja ne samo s lingvističkog aspekta koji uzima u obzir njihova obilježja kao jezičkih jedinica, nego i sa aspekta drugih disciplina koje se prepliću sa lingvistikom i koje se zanimaju za sve latentne naslage ugrađene u njih – kognitivne lingvistike, etnolingvistike, lingvokulturologije itd. (Štrbac 2018). U savremenoj nauci u jeziku frazeme se definiraju kao višeleksemni spojevi koji se po nizu karakteristika razlikuju od slobodnih skupova riječi i sintagmi. Među brojnim obilježjima frazeoloških izraza u literaturi se najčešće navode sljedeća: ustaljen i kompaktan sastav

leksičkog spoja od najmanje dvije autosemantičke riječi, globalno, frazeološko značenje, ekspresivnost i slikovitost, reproduciranje u gotovom obliku i neprevodivost sa jednog jezika na drugi. Sa semantičkog stajališta frazemi ili frazeologizmi su nosioci posebnog, preinačenog značenja koje je dugotrajnom upotrebom postalo njihova prava i nepromjenljiva semantička vrijednost (Tanović 2000). Funkcija frazema u prvom je redu ekspresivna i stilistička, kako to navodi Tanović (2000) u svojoj knjizi „Frazeologija bosanskoga jezika“, dok je nominativna funkcija kod većine ovih jedinica u drugom planu. S tim u vezi može se reći da „stilska boja, ekspresivnost i *estetska informacija* frazeoloških jedinica imaju bitnu ulogu i u formiranju njihovog globalnog značenja“ (Tanović 2000: 48). Neki od pronađenih primjera su sljedeći: „Štedi do rugla i smijeha, kao da će sve sa sobom *u grob ponijeti*.“ (SKT: 86) u značenju umrijeti ne dati nikome ništa, ne povjerivši nikome (može biti i npr. neku tajnu)⁶³, „U posljednje vrijeme počeo je pobolijevati, i to *jedna bolest sjaše, druga uzjaše*.“ (SKT: 86), „I tako, otkrivši mu to, svi koji se s njim znaju otpočinju odatle svaki razgovor s njime i s potajnom slašću povećavaju mu tu bolest, ali sve to *ispod žita*.“ (SKT: 86) u značenju krišom, potajno⁶⁴; „Ako je ovca u toru podavila noge poda se, *crna zima i gladna godina ide*...“ (SKT: 89) u značenju trajati neočekivano dugo, sporo⁶⁵, „...Salkan je poslije posla ostajao s ponekim prijateljem i pio i preko *glubih doba*.“ (SKS: 95) u značenju duboka noć⁶⁶.

Superlativi

Kao sastavni ili prateći dijelovi hiperboličnih izraza često se javljaju prefiksoidi, pridjevi, prilozi, superlativi i zamjenica *sve*. Bagić (2005) navodi da je hiperbola ključna figura pretjerivanja koja radi na razvijanju, širenju iskaza te je možemo tretirati oblikom amplifikacije. „Naglašavanje ideje, emocije ili obavijesti pretjerivanjem, koje ističe afektivni odnos govornika spram predmeta govora“ (Bagić 2005: 140). U našem korpusu pronašli smo nekoliko primjera superlativa: „To se iznosi pred *najviše* goste.“ (SKV: 52), „Djeca, *najgora* su djeca.“ (SKP:68), „Napipali su, međutim, da je njegova *najveća* bolest strah od smrti, da mu se taj strah uvukao u same kosti.“ (SKT: 86), „Najedanput – sagnu se kao *najzdraviji*.“ (SKT: 87).

63 <https://jezikoslovac.com/word/28ml>

64 <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (datum pristupa 2. 4. 2025.)

65 Mahmutović, A. (2012). *Kao frazeološki rječnik: rječnik frazema s poredbenom česticom „kao“*. Sarajevo: Dobra knjiga; Zagreb: Synopsis, str. 52.

66 <https://jezikoslovac.com/word/kly9>

ONOMASTIKA

Onomastika (grč. *ὄνομα*, *onoma* = ime) se kao lingvistička disciplina, najopćenitije rečeno, bavi proučavanjem imena. Osnovna jedinica u onomastici je *onim*, tj. vlastito ime bilo koga ili bilo čega (živoga ili neživoga).

Postanak ličnih imena vrlo je zanimljiva lingvistička, etnološka, historijska i sociološka pojava. Vlastita imena ljudi zovu se *antroponimi*, među koje ubrajamo lična imena, prezimena, nadimke, patronime, pseudonime i dr. U okviru onomastike općenito, lična su imena stariji onomastički sloj. „Muslimanska imena u bosanskom jeziku najvećim su dijelom arapska, a prenesena su preko turskog jezika. To znači da su se u bosanski prenosila iz turskog antroponimijskog sistema kao antroponimijske jedinice (jezički znaci) koji su oblikom već bili prilagođeni gramatičkom sistemu turskog jezika“ (Filan 2013: 180).

Vlastita imena

U analiziranom korpusu zastupljena su sljedeća vlastita imena: Šaban (<ar. Ša'bān), Sulejman (<ar. Sulaymān), Fadila (<ar. Fād,ila), Alija (<iz ar. 'aliyyā), Salkan [izv. od hipok. Sálko (<Sálih) dodavanjem na osnovu našeg nastavka], nadimci Titiz, Kusturica, Sitnica te hipokoristici, modeli imena poznati u slavenskom antroponomastikonu. „Hipokoristik, kao ime odmila, po svojoj definiciji predstavlja neformalnu, familijarnu varijantu imena (Filan 2013: 186). To su imena koja nastaju skraćivanjem temeljnog imena koje se postiže kroz tvorbeni postupak u kojem se na jedan dio punog imena, a to je najčešće njegov prvi dio, dodaje odgovarajući fleksem. Taj jezički postupak mijenja značenje imena tako da pokraćenica izražava dragost, nježnost, odanost prema onome koga označava (Filan 2013). Primjeri iz korpusa: Suljo (hipokoristik od Sulejman), Haso [hipokoristik od Hasan (<ar. Ḥasan)], Meho [hipokoristik od Mehmed, Muhamed (tur. Mehmed, modificirano od ar. Muh*ammad)]. U korpusu se javlja i ime Ante koje pripada katoličkom sloju.

U pripovijetkama imamo primjera gdje počasni naslovi *aga* i *beg* sraščuju sa imenom: *Alibeg*, *Salihaga*, *Tahiraga*. Imena poput nabrojanih nisu izvorna, za njih Peco (2007) kaže „da su produkt naših tvorbenih impulsa i ona su na našem tlu prošla kroz dvije adaptacione faze, primarnu i sekundarnu – glasovnu i morfološku – lično ime je sraslo sa sociološkom odrednicom *-aga*, koja u svojoj osnovnoj vrijednosti označava onoga koji je *gazda*, *dobro stojeći građanin*; *gospodar*, *prvak*, *veleposjednik*“ (Škaljić 2014: 70).

Kad zajedničke imenice označavaju zanimanja, titule ili položaj pišu se malim slovom i sa crticom. U pripovijeci „Titiz“ pronađen je primjer: *Sulejman-efendi*.

Nerijetko se javljaju i prisvojni pridjevi tvoreni od počasnih naslova, ali i imena - *Suljina, Alibegova, Hasina, Ibrahimbegov, Salkanova*. Sve su ovo muslimanska imena jer se i radnja vezuje za tipično muslimansko okruženje i običaje, ali postoje i kršćanska imena od kojih imamo pridjeve - *Milevin i Antin*.

POSUĐENICE

Naša rječnička osnovica se može pohvaliti bogatstvom i različitosti riječi raznog porijekla. Među tim riječima značajno mjesto pripada orijentalizmima. Njih vezujemo kako za historijske činjenice tako i za savremenu stvarnost. U najvećem broju posuđivani su za vrijeme direktnih kontakata sa turskim jezikom i kulturom, ali su u velikoj mjeri sačuvani i do danas kao dio našeg leksičkog blaga (Vajzović 1999).

Obrađene pripovijetke Skendera Kulenovića pokazuju svu raznovrsnost jezičkog izraza, a i tematski su raznovrsne. S tim u vezi možemo kazati da se upotreba leksike orijentalnog porijekla najviše ogleda u govoru glavnih likova u pripovijetkama, da se koristi kako bi se istakao vremenski i lokalni kolorit (pripovijetka „Puče ti žica“ vezana je za muslimanske ličnosti, običaje, tradiciju), da se ova leksika koristi pri opisivanju događaja, običaja, jela i dr. kao što je to vidljivo u pripovijetkama „Titiz“ i „Salkan Sitnica“. Shodno tome, ekscerpirane orijentalizme smo klasificirali prema pojmovnoj klasifikaciji koja pokazuje prisutnost u gotovo svim značajnim oblastima života.

1. Zanimanja, zvanja, titule – *mujezin, hećim, hodža, kafedžija*
2. Razni predmeti (kućanski, odjevni...), alati, oružje i sl. – *sećija, tepsija, čekmedža, direk, dušek, kanafa, jastuk, fildžan, džep, jorgan, tezgja, peškir, fišek*
3. Hrana i piće – *kafa/kahva, turšija, šerbe, rakija, čimbur, somun, zejtin, kajmak, mezetluk, ćevapčić*
4. Životinje, biljke, razne materije i materijali i slično
 - a) Biljke (voće, povrće, cvijeće) – *jeribasma, senabija*
 - b) Vrste tkanina – *čaršaf*
5. Građevinski pojmovi, arhitektura i sl. – *ćenifa, dućan, bašča/bašta, mutvak, munara, džamija, kafanica, mejtef, kasaba, šadrvan, ćevabdžinica*
6. Nazivi po osobini i apstraktne imenice – *titiz, tvrđičluk, akšamlučar, belaj, merak, ezan, veresija, beričet, mamurluk, čaršijski (od čaršija), miraz, sadaka, pazar, pirlit, hefta, jemin, komšiluk*
7. Sakralna leksika, rodbinske veze i sl. – *Kur'an, Bajram, bajramsko, din, halal, mezariska (od mezar), amidža*

8. Ostala leksika
 - a) Medicina i sl. – *džigerica*
 - b) Novac, mjere i sl. – *para*
 - c) Glagoli – *zamujeziniti*, *uvakufiti* (od *vakuf*)
 - d) Prilozi – *rahmetli*
 - e) Uzvici – *aman*
 - f) Riječce – *jok*

Leksičko blago Kulenovićevog izraza upotpunjuju riječi stranog porijekla, ponajviše one orijentalnog, a potom i evropskog: talijanskog, mađarskog, francuskog i grčkog. U istraživanom korpusu dominiraju arabizmi (30), s tim da se za leksemu *kanafa* u Škaljićevom rječniku navodi da je možda izvorno latinska riječ. Turcizama je 19, a persizama 14. Arapsko-turskih leksema je četiri (*kafedžija*, *rahmetli*, *mamurluk*, *čevapčić*), perzijsko-turskih (*mezetluci*), arapsko-perzijskih (*kafanica*), tursko-arapskih (*senabija*), srp.hrv.-tur. (*tvrdičluk*), jevrejskih (*džehenemska*), talijanskih (*dukat*), mađarskih (*fioka*), francuskih (*depadans*) po jedna i grčkih šest (*somun*, *đubre*, *gajtan*, *papir*, *avlija*, *harmonika*).

Možemo zaključiti da su orijentalizmi prilično prisutni u pripovijetkama Skendera Kulenovića, naročito ako uzmemo u obzir da se mnoge lekseme u tekstu javljaju i po nekoliko puta. Tako se u našem korpusu leksema *rakija* javlja pet puta, lekseme *dućan*, *hodža*, *sećija* i *mujezin* po četiri puta, lekseme *ćenifa*, *bašča* i *miraz* po tri puta, a lekseme *čimbur*, *ezan*, *titiz*, *somun*, *tvrdičluk*, *jeribasma*, *kasaba*, *fildžan*, *kahva*, *jemin* i *akšamlučar* po dva puta.

Zaključak

Nakon analize korpusa možemo zaključiti da upotreba stilskih figura i tropa oblikuje poseban jezik, različit od jezika svakodnevne komunikacije, pa se tada može govoriti o figurativnom jeziku. Takav jezik doprinosi ekspresivnosti teksta jer se tada koriste dodatne mogućnosti kojima se stvaraju nove veze među riječima. Ekspresivnost u Kulenovićevim pripovijetkama očituje se u vrsnoj igri riječima u kojima se autor koristi različitim stilskim sredstvima kako bi oslikao emocionalno stanje likova i kreirao specifičnu atmosferu.

Emocionalno-ekspresivna leksika je, kako se i iz naziva može zaključiti, leksika iz polja osjećanja, kao i leksika kojom se iskazuju emocije, što neizbježno implicira subjektivni stav govornika spram nekoga ili nečega (Halilović, Tanović, Šehović 2009). U okviru kontekstne ekspresivnosti zastupljene su sintaksičke i leksičko-semantičke figure među kojima su najfrekventnije epitet i poređenje. Gotovo sve pronađene figure u funkciji su prikazivanja određene

emocije (npr. anafora, parenteza, kumulacija, gradacija) gdje kumulacija i gradacija imaju ulogu oživljavanja toka pripovijedanja. Korištenje ovih stilskih figura pojačava izražajnost teksta. Analizom je utvrđeno da inherentna leksika – deminutivi, augmentativi, pejorativi, vulgarizmi i dr. imaju značajnu ulogu u stilizaciji književnog teksta. Deminutivima Kulenović uglavnom izražava lijepe, pozitivne osobine govornika, augmentativima subjektivnost i primjer koji smo ekscerpirali nema negativnu konotaciju.

Analiza korpusa je pokazala da izbor emocionalno-ekspresivne leksike nije nimalo slučajan, nego pažljivo biran i suptilan u skladu sa tematskim okvirima pripovijedaka i ima važnu ulogu u gradnji estetskoga dojma, ostvarivanju piščeve poruke čitaocu i apeliranju na njegove emocije.

Sasvim očekivao u korpusu su najbrojnije posuđenice orijentalnog porijekla. Različita su mišljenja o tome šta je imalo presudan utjecaj na njihovu masovnu upotrebu u Bosni: vladavina Osmanlija, Bosanci koji su se obrazovali u Osmanskom carstvu, narodne pjesme kao izvori orijentalizama u narodnom govoru, osmanska vojska i administracija, širenje islama. Jahić (1999: 27) i Škaljić (1989: 12) kao glavni razlog prihvataju dolazak Osmanlija koji su bili nosioci nove kulture i novih izraza. Među frekventnim orijentalizmima u korpusu su oni iz sljedećih sfera života, odnosno semantičkih grupa: suđe, pokućstvo i razni predmeti, građevine, zgrade, prostorije i razna mjesta, potom slijede lekseme iz semantičkih grupa jelo, piće te nazivi po osobini i apstraktne imenice.

Kako god, riječi orijentalnog porijekla, koje zauzimaju nemali broj našeg rječničkog blaga, svjedoče o četiri stoljeća dugoj vladavini Osmanskog carstva na području Balkana i kulturnoj, intelektualnoj i duhovnoj povezanosti naše i orijentalne kulture.

Literatura

- Bagić, K. (2005). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bjelanović, Ž. (2006). Hipokoristik kao oznaka za tvorbeni način i kao oznaka za vrstu značenja. *FOLIA ONOMASTICA CROATICA* 15, str. 1-14, Zagreb.
- Ćorac, M. (1982). *Metaforski lingvostilemi*. Beograd: Privredno-finansijski zavod.
- Filan, K. (2013). Iz bosanske historijske antroponomastike: Ime i pokraćeno ime. *Anali Gazi Husrev-Begove biblioteke* 34, str. 177-195, Sarajevo.
- Halilović, S., Tanović, I., Šehović, A. (2009). *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo: Slavistički komitet.

- Idrizović, M., Jesenković, A., Knor, V. (1990). *Rječnik stranih riječi*. Sarajevo: Književna zadruga Drugari.
- Jahić, Dž. (1999). *Školski rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. (2000). *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Jukić, M. (2021). Figurativna uporaba riječi i ekspresivnost teksta. *Hum*, Vol. 16, No. 25, str. 21-40. (preuzeto sa <https://hrcak.srce.hr/broj/21350>)
- Katnić-Bakaršić, M. *Gradacija*, na linku <https://mail.stilistika.org/4-gradacija-i-druge-figure> (datum pristupa 2. 4. 2025.)
- Katnić-Bakaršić, M. (2007). *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Klaić, B. (1986). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod.
- Kulenović, S. (1983). *Divanhana. Gromovo đule*. Sarajevo: Svjetlost.
- Lešić, Z. (2005). *Teorija književnosti*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Mahmutović, A. (2012). *Kao frazeološki rječnik: rječnik frazema s poredbenom česticom „kao“*. Sarajevo: Dobra knjiga; Zagreb: Synopsis.
- Peco, A. (2007). *Radovi o turcizmima*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Popović, T. (2010). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art / Edicija.
- Stevović, I. (2017). Nastanak frazema putem semantičkih figura. *Slavia Centralis*, 10 (2), 67–84. Preuzeto sa: <https://journals.um.si/index.php/slaviacentralis/article/view/877> (datum pristupa 15. 4. 2025.)
- Škaljić, A. (1989). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Štrbac, G. (2018). *Frazeologija o čoveku i čovek u frazeologiji*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Tanović, I. (2000). *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Vajzović, H. (1999). *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*. Sarajevo: Institut za jezik.

Internet izvori

- <https://www.biserje.ba>
- <https://enciklopedija.hr/>
- <https://fenomeni.me/postupci-ekspresivne-sintakse-u-kisovom-romanu-pescanik-tema-kis/>
- https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f15gXBh0
- <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>
- <https://jezikoslovac.com/>
- <https://stilistika.org/>

Abstract

Skender Kulenović, outstanding writer characterized by the brittleness and clarity of his language, is one of the writers whose literary work represents a very fertile ground for different sociolinguistic, stylistic, lexico-semantic and other types of research. As in poems, so in prose, he chose his words carefully, matching them perfectly into given context. In this paper we will analyze emotional and expressive means in four narratives: „Vitezovi“, „Puče ti žica“, „Titiz“ i „Salkan Sitnica“. Chosen narratives are rich in descriptions and highly achieved in the field of stylistics where the author's stylistic competence comes to the fore. Expressiveness is one of the most important stylistic categories that completely involves enunciation whose basic carriers are stylistic figures and tropes.

The paper discusses not only contextual expressiveness, which includes figurative use of words (stylistic figures and tropes, especially similes as a very frequent figure, as well as accumulation, epithets, gradation, anaphora, parentheses etc.) but also inherent expressiveness. We have found a large number of diminutives, augmentatives, hypocoristics, pejoratives, vulgarisms, different types of idioms as well as superlatives which are used for emphasis, and less frequent lexemes. Lexic of oriental origin is highly represented and it gives a special stamp to the period between two world wars and was also used to colorfully represent Kulenović's prose works.

Keywords: *contextual expressiveness, inherent expressiveness, idioms, onomastics, orientalism*